

УДК 347.516

ТВАРИНИ У ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ: СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І СЬОГОДЕННЯ

Гужва А. М.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Устименко О. А.,

викладач кафедри
цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: У статті проаналізовано місце тварини у деліктних зобов'язаннях в епоху Середньовіччя та у сучасних правових реаліях. Зроблено висновок про те, що ретроспективний погляд на проблему, зокрема, звернення до теми середньовічних судових процесів над тваринами надасть змогу сформувати більш широкий погляд на проблему ролі і місця тварини у сучасному праві та вказати нові підходи до вивчення тваринного світу правовою наукою.

Ключові слова: тварина, суб'єкт, об'єкт, деліктне зобов'язання, Середньовіччя, суд.

Аннотация: В статье проанализировано место животного в деликтных обязательствах в эпоху Средневековья и в современных правовых реалиях. Сделан вывод о том, что ретроспективный взгляд на проблему, в частности, обращение к теме средневековых судебных процессов над животными позволит сформировать более широкий взгляд на проблему роли и места животного в современном праве и указать новые подходы к изучению животного мира правовой наукой.

Ключевые слова: животное, субъект, объект, деликтное обязательство, Средневековье, суд.

Annotation: In the article the place of an animal in tort liabilities in the epoch of Middle Ages and in modern legal reality is analyzed. The conclusion that the look-back analysis of the problem particularly the invoke of the theme of the judicial trial on the animals in Middle Ages permit to couch broader view on the problem of the role and the place of an animal in modern law and to point out new treatment of study of the animal world by legal science is made.

Key words: an animal, a party (right-holder), subject matter, tort liability, Middle Ages, court.

Тварини, як певна частина матеріального світу, можуть ставати учасниками відносин, що складають взаємозв'язки між живими істотами. Не будучи учасниками суспільних відносин, вони не є суб'єктами права, й, відповідно, набувати права, нести відповідальність тощо не можуть. Водночас тварини, на відміну від речей, можуть скоювати дії, які заподіюють шкоду суб'єктам права. В цьому випадку постає питання про притягнення певних осіб до відповідальності за шкоду, заподіяну тваринами. Зазвичай такими особами виступають власники тварин.

Така відповідальність власників за дії тварин була закріплена ще в римському праві, в якому був відомий позов про відшкодування шкоди, яка була заподіяна чотириногими (*actio de pauperie*). За цим позовом власник тварини, що заподіяла шкоду, повинен був видати її потерпілому. Тобто, дії, пов'язані із виконанням вимоги за позовом, не могли відбутися без самої тварини. Як відомо, у римському праві патріархальну сім'ю складала не лише родичі, а й усе майно, що належало певному *paterfamilias*, у тому числі, раби і тварини. Тому, як вказує Д.В. Дождев, інститут видачі підвладного (тварини, раба або сина), який скоїв делікт, потерпілому (похає *deditio*) первісно був спрямований не на компенсацію збитку чи задоволення почуття помсти, але на звільнення сімейної групи від гріха шляхом позбавлення від грішника [1]. Отже, у римському

праві відповідальність покладалася не на тварину, що завдала шкоду, а на власника, голову патріархальної родини, та мала ритуальний характер. Сама тварина не мала відповідати за спричинену шкоду.

Однак, такі уявлення змінюються у добу Середньовіччя, коли тварини стають повноправними учасниками судових процесів, принаймні у ролі звинувачених (у кримінальному процесі) чи відповідачів (у цивільному процесі), і, відповідно, вважаються суб'єктами матеріальних правовідносин – деліктних зобов'язань.

Найбільш відомим дослідженням судових процесів проти тварин у добу Середньовіччя є монографія кінця XIX ст. Я.А. Канторовича «Процессы против животных в средние века». Зупиняючись на детальному огляді самого явища, автор не відповідає на головне питання – завдяки чому середньовічна правосвідомість змогла наділити тварин процесуальною правосуб'єктністю? Чи можна було вважати тварин, що спричинили шкоду, суб'єктами деліктних зобов'язань? Чи можливо визнати тварину суб'єктом деліктних зобов'язань у сучасному праві?

У цій статті спробуємо надати відповіді на вказані запитання з метою визначення місця і ролі тварин у деліктних зобов'язаннях Середньовіччя та сучасності.

Вперше судові процеси проти тварин зустрічаються у XIII столітті [2, с. 4]. Можливість таких процесів була насамперед обумовлена тим, що тварини уявлялися як цілком свідомі істоти, які мають душу. Звичайно, що участь тварин у процесі

забезпечується наданням їх представників, які виступають на їх захист (надають пояснення за тварин, висувають заперечення на пред'явлені звинувачення чи позови).

Цивільні позови тваринам у добу Середньовіччя пред'являються у відповідності до правил цивільного процесу. Позовам передують повістки, тваринам пропонують завершити справу мировою угодою до судового розгляду, їм надають представників. Тобто тварини виступають сторонами цивільного процесу з усіма процесуальними правами та обов'язками.

Я.А. Канторович намагається пояснити таке сприйняття рівності тварин у процесі під кутом зору теології: як божі створіння, тварини мають право діяти на землі і нести відповідальність за свої дії. Тварини підкоряються як людським законам, так і духовним, а тому відповідають як перед світською владою, так і перед церковною. Тому одним з видів покарання тварин було відлучення від церкви [2, с. 6]. Насправді, картину світу середньовічною людиною можна оцінювати насамперед крізь призму біблійних уявлень. У добу Середньовіччя не можна було знищити живу істоту, будь то людина чи тварина, без доведення її вини шляхом дотримання усіх формальних вимог тогочасного судового процесу. Рівність треба було забезпечити через надання усіх процесуальних гарантій. Питання, чи може скористуватися тварина цими гарантіями, взагалі не підіймалось. Вони надавалися їй як належне.

Якщо кримінальні процеси були за участю якоїсь певної тварини, яка завдала шкоду (наприклад, у 1313 році було засуджено до повшання бика, який вибіг із стійла і заколов рогами людину), то до участі у цивільному процесі притягалася група тварин, які спричинили шкоду. Так, були відомі цивільні процеси проти мишей, щурів, кротів, гусені, різних комах, п'явок. У Канаді мали місце процеси проти лелек, у Німеччині проти горобців, на березі Женевського озера – проти вугрів. Метою процесів було огородити ґрунт, ріку чи озеро від навали цих шкідливих тварин. За словами Я.А. Канторовича, мова йшла не про помсту чи репресію правосуддя, а про заходи суспільної безпеки [2, с. 16].

Цивільний процес у такого роду випадках проходив у такій послідовності: коли населення певної місцевості потерпало від навали шкідливих тварин чи комах, воно приносило на них скаргу до відповідного церковного суду, який посилав експертів для з'ясування спричиненого збитку і доповіді про нього. Потім призначали адвоката для захисту і викладення аргументів, за якими не можна було притягати тварин до відповідальності. Після триразового виклику до суду та неявки відповідачів суд приймав заочне рішення. Тваринам оголошували наказ у встановлений строк залишити певну місцевість під страхом закляття. Якщо вони у встановлений строк не виконували наказ, то оголошували урочисту формулу вигнання [3].

Процеси проходили із дотриманням усіх формальностей: з наданням письмових документів, пояснень, заперечень, аргументів, із заявленнями відводів, наданням сторонам численних строків тощо. Деякі процеси тягнулись упродовж років. Збереглися документи, що супроводжували такі процеси, зокрема, промови представників.

Інколи уява середньовічних правників допускала навіть такий розвиток процесу, відповідно до якого з тваринами йшли на компроміс. Так, у XV ст. відомим був процес проти шпанських мух, яким суддя призначив опікуна и захисника, який настільки вдало захищав своїх «клієнтів», що хоч і було постановлено вигнати їх із країни, але усе ж було виділено для них територію, де вони могли б мешкати. І кожен рік жителі місцевості Coire поновлювали контракт із мушками, згідно із яким надавали їм певний простір, а мушки зобов'язувалися не виходити за вказані межі.

У 1522-1530 рр. у епіскопстві Отонському виросла чисельність мишей, які спустошували поля, внаслідок чого жителі побоювались голоду. Вони звернулися до суду із скаргою і вимогою про вигнання мишей. Мишам було оголошено з'явитися до суду. Оскільки миші не з'явилися, сторона обвинувачення вимагала прийняття остаточного рішення по справі. Суд призначив мишам офіційного захисника – відомого адвоката. Захисник стверджував, що його підзахисним не було належним чином оголошено про явку до суду, оскільки більшість з них знаходилася у полі, і взагалі, одного оголошення було недостатньо, щоб сповістити усіх його клієнтів, які були розпорошені по багатьох селах. Тому було зроблено повторне сповіщення через публікацію з кафедрі кожного приходу, після якого знов ніхто не з'явився. Тоді захисник вказав на численні труднощі шляху до суду, який був довгим і небезпечним, оскільки на мишей підстерігали коти, які взнали про виклик їх до суду і активізувалися. Після того, як захисник вичерпав усі аргументи для своїх підзахисних, він звернувся до міркувань гуманності та справедливості. Невідомо, чим завершився цей процес, але внаслідок цього вказаний адвокат набув собі репутацію і став вельми відомим завдяки своєму успішному захисту.

Аналізуючи такі дещо комічні з погляду сучасника судові процеси важливо надати відповідь (або принаймні запропонувати її) на питання про юридичну природу відповідальності тварин, а також про те, що взагалі надавало можливість середньовічній правосвідомості притягати до відповідальності тварин.

Здебільшого, відповідальність тварин спиралася на норми канонічного права. Юрисдикція церкви у Середньовіччя розповсюджувалася майже на всі суспільні відносини. Спочатку формувалася система церковного конституційного права. Згодом із церковного конституційного права виділилися зводи матеріальних норм, які відносилися до інших областей права. Так із юрисдикції церкви над таїнствами поступово сформувалася сукупність норм права, яка відносилася до шлюбу та сім'ї, з юрисдикції церкви над заповідями – до спадкування, з юрисдикції церкви над бенефіціями – сукупність права, яка відносилася до власності, із юрисдикції над клятвами – сукупність норм права, що стосувалася договорів, із юрисдикції над гріхами – сукупність права, що відносилася до злочинів та деліктів [4, с. 16]. Тому можна стверджувати, що середньовічне деліктне право засновувалося на біблійському вченні про гріхи. Відповідно, злочин або делікт прирівнювався до гріха.

Усіх тварин, яких притягали до відповідальності, відносили до нечистих, тобто тих, які пов'язані із дияволом. Сама тварина, як боже створіння, не могла свідомо спричинити шкоду, а, отже, її шкідливу поведінку можна було пояснити через зв'язок із нечистою силою. Тому судові процеси мали спільне з екзорцизмом. Відомий медієвіст Жак ЛеГофф вважав, що тваринний світ найчастіше вбачався як сфера зла. Страус, який відкладав яйця у пісок і забував їх висиджувати, – такий був образ грішника, який не пам'ятав боргу перед Богом. Козел символізував похитливість, скорпіон, який кусав хвостом, втілював брехливість [5]. Відповідно, якщо брати за основу погляд Жака Ле Гоффа, то презумпція вини тварин у Середньовіччя базувалася на презумпції їхньої гріховності.

У передмові до видання відомого твору доби Середньовіччя «Молот відьом» професор С. Лозинський вказує, що з особливою увагою богослови ставилися до численних перетворень диявола у домашніх та диких тварин. Теологи стверджували, що в силу Божого дозволу, дияволу дана можливість перетворювати людину на тварину [6, с. 10]. Таке твердження надає підстави для пояснення факту сприйняття тварин, що завдавали шкоду, як людей, а звідси і певну поведінку з ними у процесі – оголошувати їм виклик до суду, допитувати, вимагати виконання судового рішення тощо. Але не у всіх випадках шкідливих тварин ототожнювали з перетвореними дияволом людьми.

Але що ж у цьому разі надавало підстави для притягнення нерозумних істот до відповідальності?

А. Я. Гуревич пояснює це через всеосяжну роль права у Середньовіччі. За словами дослідника, світ не можна уявити без закону, будь то світ природи чи світ людей. Усякий рід живих істот має своє власне право – це обов'язкова риса будь-якого Божого створіння (тому відповідальність за проступок могла бути покладена не лише на людину, але й на тварину і навіть на неістоту) [7, с. 174].

Минули століття і тварини посіли нове місце у вимірі людського світогляду. Релігійне та містичне мислення середньовічної людини відійшло у минуле та поступилося раціоналізму. Відобразилося це і на сучасній правосвідомості, яка не допускає наділення тварини рисами суб'єкта права.

Так, на відміну від середньовічної юриспруденції, сучасне українське законодавство наділяє тварину статусом об'єкта цивільних прав. За таких обставин, у деліктних зобов'язаннях тварина може виступати тільки в якості об'єкта посягання. Суб'єктом, який відшкодовує спричинену шкоду, або суб'єктом, якому відшкодовується спричинена шкода, тварина відповідно до законодавчих приписів бути не може.

Відповідно до положень статті 1166 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [8]. Положеннями цієї статті регулюється порядок відшкодування спричиненої майнової шкоди. Оскільки тварина прирівняна до речі, тобто може бути визнана майном фізичної або юридичної особи, відшкодовується саме майнова шкода. Іншими словами, відшкодовується шкода, наділена відповідним матеріальним змістом – тварині були

спричинені тілесні ушкодження або вона взагалі загинула. Власнику тварини згідно зі ст. 22 ЦК України мають бути відшкодовані спричинені збитки, або завдана шкода може бути відшкодована в натурі (переданням речей того ж роду та тієї ж якості) [8]. Вбачається, що другий вид відшкодування шкоди не може мати універсального характеру, тому що можливими є випадки, коли тварина була наділена унікальними здібностями (внаслідок дресури), або становила для її власника нематеріальну цінність (була улюбленою домашньою твариною, на притягу тваринам, що мають суто сільськогосподарське призначення).

Тобто, тварина в цьому випадку виступає суто об'єктом посягання і, наприклад, перенесені нею внаслідок спричинення шкоди страждання взагалі не приймаються до уваги, оскільки відповідно до приписів сучасної доктрини цивільного права, моральна шкода може бути спричинена тільки фізичній особі. Ці міркування опосередковано підтверджуються й судовою практикою. Так, до суду звернувся власник собаки з позовом до комунального підприємства про стягнення матеріальної та моральної шкоди внаслідок умиртвіння його собаки, яка загубилась на вулиці, працівниками підприємства. У позовних вимогах позивач зазначає, що йому була завдана матеріальна шкода, яка полягає у цінності самої собаки та витрат на лікування внаслідок перенесеного стресу, та моральна шкода, яка полягає у стражданнях внаслідок втрати домашнього улюбленця. Окрім цього, собаку було умиртвлено негуманним методом, що призвело до задушення, що суперечить законодавчим нормам про заборону жорстокого поводження з тваринами. Судом позовні вимоги власника тварини було задоволено [9].

Що стосується другого виду деліктних зобов'язань – таких, що виникають внаслідок спричинені шкоди твариною, то слід зазначити таке. Традиційно шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє цим об'єктом [8]. До джерела підвищеної небезпеки відноситься діяльність, пов'язана з утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб. Закон України «Про захист тварин від жорстокого поводження» містить більш узагальнену норму, відповідно до якої шкода, заподіяна особі або майну фізичної особи, а також шкода, заподіяна майну юридичної особи твариною, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її утримує [10]. Тобто, в будь-якому випадку відповідальність за шкоду, спричинену твариною, несе її власник (утримувач), сама ж тварина внаслідок специфіки правового статусу деліктоздатністю не наділена.

Якщо брати вищевказаний тезис за основу, то шкода, яка завдана дикими тваринами, що перебувають у стані природної волі, не завжди чітко може передбачати суб'єкта відповідальності. Так, відповідно до положень Закону України «Про тваринний світ», власником цієї категорії тварин є український народ [11]. Втім, враховуючи

можливість тварин мігрувати між територіями різних країн, наведене вбачається дещо аморфним. Це унеможливує виникнення деліктного зобов'язання у всіх випадках, коли шкода завдана тваринами, які є поза колом цивільних правовідносин. Проте, у повсякденному житті інколи виникають ситуації, коли, наприклад, такою категорією тварин спричиняється шкода здоров'ю людини або тварина взагалі стає причиною людської смерті. У цьому випадку потерпілий або родичі загиблого мають справедливе бажання отримати належну матеріальну та моральну компенсацію та притягти винних осіб до відповідальності. Але накладення покарання на тварину суперечить світогляду суспільства ХХІ століття, сучасній правосвідомості, і, нарешті, доктрині сучасного цивільного права, у відповідності до якої тварини можуть бути лише об'єктами прав – речами. До подібного роду випадків можна також віднести ситуацію, коли ймовірно безпритульними тваринами була спричинена суттєва шкода автомобілю, й неможливим вбачається встановлення їх власника, який виступив би суб'єктом деліктного зобов'язання [12].

Світогляд певного часу розвитку людського суспільства відображається у його правосвідомості. Це певною мірою впливає на правове життя суспільства, правову доктрину, законодавство і правозастосування. Тому, вивчаючи певне правове явище з позицій сучасника, треба належним чином оцінювати ті моральні засади, ті життєві та філософські переконання, які вплинули на формування конкретної правової норми. Ретроспективний погляд на проблему, зокрема, звернення до теми середньовічних судових процесів над тваринами надасть змогу сформулювати більш широкий погляд на проблему ролі і місця тварини у сучасному праві та вказати нові підходи до вивчення тваринного світу правовою наукою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дождев Д. В. Правовое общение: опыт римского права // Институт государства и права РАН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.igpran.ru/articles/3188/>
2. Канторович Я. А. Процессы против животных в средние века [Текст] / Я. А. Канторович. – СПб: Юрид. б-ка, ценз. 1897. – 58 с.
3. Фрээр Дж. Дж. Фольклор в Ветхом завете [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.ru/HRISTIAN/ATH/folklore.txt>
4. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст] / [пер. с англ.]. Г. Дж. Берман; – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М–НОРМА, 1998. – 624 с.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-reading.biz/chapter.php/35898/13/le_Goff_-_Civilizaciya_srednevekovogo_Zapada.html
6. Шпенглер Я. Молот ведьм [Текст] / Яков Шпенглер, Генрих Инститорис; пер. с лат. Цветков Н.; предисл. Лозинский С. М., 1932; 2-е изд. – М.: Интербук, 1990. – 351 с.
7. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры [Текст] / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
8. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
9. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення по цивільній справі № 2-1382/08 Ковельського міжрайонного суду Волинської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2442228>
10. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 27. – Ст. 230.
11. Про тваринний світ: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 14. – Ст. 97.
12. В Киеве бездомные псы погрызли автомобиль, нанеся ущерб на 15 тысяч гривен [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/ukrayina/v-kieve-bezdomnye-psy-pogryzli-avtomobil-nanesya-uscherb-na-15-tysyach-griven.html>